

Aleksandra Polewska

HUMANI GENERIS UNITAS
– PROJEKT ANTYRASISTOWSKIEJ ENCYKLIKI
PIUSA XI

W kwestii ilości opublikowanych tekstów o wydźwięku politycznym, Pius XI¹ nie miał sobie równego wśród zasiadających na tronie piotrowym poprzedników. W 1926 r. oficjalnie napiętnował „pogańską koncepcję państwa” skrajnie prawicowego, francuskiego ruchu ideowo-politycznego, który przeszedł do historii jako Akcja Francuska (*Action Française*) [Lecomte 2010, 56]. W 1931 r. w encyklice *Non abbiamo bisogno*² potępił faszystowską, totalitarną koncepcję prawa i rolę państwa. W marcu 1937 r. natomiast promulgował dwie encykliki wymierzone w dwa rozwijające się równolegle systemy totalitarne: *Divini Redemptoris*³ uderzająca w „bolszewicki

MGR ALEKSANDRA POLEWSKA – doktorant, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; adres do korespondencji: Al. Niepodległości 53, 61-714 Poznań; e-mail: aleksandrapolewska@wp.pl

¹ Okres pontyfikatu Piusa XI: 6 lutego 1922 r. – 9 lutego 1939 r.

² Pius PP. XI, Lettera encyclica ad venerabili fratelli patriarchi, primati, arcivescovi, vescovi e altri ordinari aventi pace e comunione con la Sede Apostolica: per la Azione Cattolica *Non abbiamo bisogno* (29.06.1931), AAS 23 (1931), s. 285-312; tekst polski w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/non_abbiamo_29061931.html [dostęp: 11.04.2016].

³ Pius PP. XI, Litterae encyclicae ad venerabiles fratres patriarchas, primates, archiepiscopos, episcopos, aliosque locorum ordinarios pacem et communionem cum Apostolica Sede habentes: de communismo atheo *Divini Redemptoris* (19.03.1937), AAS 29 (1937), s. 65-106; tekst polski w: Pius XI, *Divini Redemptoris (O bezbożnym komunizmie)*, Wydawnictwo Te Deum, Warszawa 2002.

i bezbożny” komunizm oraz *Mit brennender Sorge*⁴ będąca miazdzącą krytyką nazizmu. Ten ostatni dokument, jedyny tej rangi, sporządzony w języku niemieckim, uznawany jest za najostrzejszą w dziejach wypowiedź papieską skierowaną przeciwko władzy politycznej [Grzybowski 1971, 112; Hesemann 2010, 123]. „Kiedy polityka dotrze aż do ołtarza, wówczas religia i Kościół oraz reprezentujący je papież mają nie tylko prawo, lecz i obowiązek udzielać wskazań i wytycznych, których dusze katolickie mają prawo domagać się i obowiązek przestrzegać” [Deschner 2006, 67] – mawiał, a ideę zawartą w przytoczonych słowach urzeczywistniał w wypowiedziach związanych z wydarzeniami międzynarodowymi, które długo można by wymienić i przytaczać. Wśród nich – wbrew powszechnej opinii, w myśl której papież ten wyraźnie stronił od otwartej krytyki nazistowskiego i faszystowskiego rasizmu, ze szczególnym uwzględnieniem jego antysemitkiej odsłony – znajduje się wiele kwestii będących dowodem jego niekłamanej troski o los eksterminowanych Żydów. Najistotniejsza z nich to projekt encykliki *Humani generis unitas*⁵ z 1938 r., potępiającej w sposób jednoznaczny zarówno rasizm, jak i antysemityzm.

1. PROJEKT ENCYKLIKI ANTYRASISTOWSKIEJ

Historia projektu oraz jego treść, od lat siedemdziesiątych minionego wieku, znane są dobrze na Zachodzie [Novak 1997, X04; Lecomte 2010, 60], w Polsce natomiast kwestia ta wciąż pozostaje mało znana. Prace nad ostatecznym kształtem *Humani generis unitas* przerwała śmierć Piusa XI, nie mniej jej tekst, choć nie doczekał się nigdy rangi encykliki, bez wątpienia zasługuje na zainteresowanie. Wielu badaczy okoliczności powstania projektu, sugeruje, iż pierwszym impulsem do prac nad nim mógł stać się dla Piusa XI list, który w kwietniu 1933 r., napisała do niego dr Edyta Stein z Niemieckiego Instytutu Pedagogicznego w Münster [Suchecky and

⁴ Pius PP. XI, Litterae encyclicae an die Ehrwürdigen Brüder Erzbischöfe und Bischöfe Deutschlands und die anderen Oberhirten die in Frieden und Gemeinschaft mit dem apostolischen Stuhle leben: über die Lage der katholischen Kirche im deutschen Reich *Mit brennender Sorge* (14.03.1937), AAS 29 (1937), s. 145-67; tekst polski w: Pius XI, *Mit brennender Sorge (O położeniu Kościoła w III Rzeszy)*, Wydawnictwo Te Deum, Warszawa 2002 [dalej cyt.: MBS].

⁵ Pius XI, Projekt encykliki *Humani generis unitas*; tekst angielski w: *The Hidden Encyclical of Pius XI*, B. Suchecky, G. Passelecq, Mariner Books, Boston 1998 [dalej cyt.: Projekt].

Passelecq 1995, 7; Lecomte 2010, 60; Nota 1989, 66; Miller and Vandome 2010, 11]. Filozof żydowskiego pochodzenia, która wkrótce po wysłaniu listu wstąpiła do zakonu karmelitańskiego, prosiła w nim Ojca Świętego o interwencję w sprawie sytuacji Żydów w III Rzeszy. Wkrótce otrzymała odpowiedź z Watykanu. Był nią krótki list z papieskim błogosławieństwem dla niej i jej bliskich. Pius XI nie odniósł się ani jednym zdaniem do jej skargi. Francuski historyk Emile Poulat przekonuje, iż było na to zbyt wcześnie, gdyż kwestia żydowska nie stanowiła wówczas rzeczywistego problemu dla nikogo, oprócz kilku obdarzonych zdolnością profetyzmu umysłów [Suchecky and Passelecq 1995, 8]. Niektórzy z historyków twierdzą, że za pierwszą skonkretyzowaną odpowiedź Piusa XI na prośbę Stein, która w 1942 r., w Auschwitz, sama stała się ofiarą holokaustu, a która dziś jest świętą Patronką Europy, można uznać te fragmenty encykliki *Mit brennender Sorge*, w której papież potępiając nazizm, piętnuje także jego programowy rasizm [Nota 1989, 67-68]. „Kto wynosi ponad skalę wartości ziemskich rasę albo naród (...) i czyni z nich najwyższą normę wszelkich wartości, także religijnych, i oddaje im cześć bałwochwalczą, ten przewraca i fałszuje porządek rzeczy stworzony i ustanowiony przez Boga-Człowieka, i daleki jest od prawdziwej wiary w Boga i od światopoglądu odpowiadającego takiej wierze” (MBS 12). „Tylko płytkie umysły mogą popaść w ten błąd, by mówić o Bogu narodowym, o religii narodowej, tylko oni mogą podjąć daremną próbę, by w granicach jednego tylko narodu, w ciasnocie krwi jednej rasy zamknąć Boga, Stwórcę wszechświata, Króla i Prawodawcę wszystkich narodów, wobec wielkości którego narody są jakoby krople u wiadra” (MBS 15). Pius XI odniósł się do rzekomego objawienia rasy, krwi i historii w następujący sposób: „Objawienie w znaczeniu chrześcijańskim oznacza słowo Boże wypowiedziane do ludzi. Używanie słowa tego na określenie *podszepców* krwi i rasy, dla wyrażenia promieniowania historii jakiegoś narodu wprowadza w każdym razie zamieszanie. Nie warto takiej fałszywej monety brać do językowego skarbcza wierzącego chrześcijanina” (MBS 30). W tym miejscu zauważyć należy, że choć Pius XI potępił już rasizm w ogólności, nie odniósł się jednak jeszcze do tego konkretnego jego przejawu, jakim był antysemityzm. Ponad rok po publikacji *Mit brennender Sorge*, 3 maja 1938 r., na pierwszej stronie watykańskiego dziennika „L'Osservatore Romano” [De Cesaris 2011, 152] zamieszczony został list Piusa XI do rektorów wszystkich katolickich uniwersytetów na świecie. W liście tym – który prasa francuska określiła wkrótce mianem „Syllabusa przeciwko rasizmowi” [Lecomte 2010, 61] – wymienione zostały wszystkie

współczesne twierdzenia filozoficzne i antropologiczne, które pozostawały w sprzeczności z wiarą i moralnością katolicką. Oto najważniejsze z nich: „Rasy ludzkie w wyniku swojego charakteru naturalnego i niezmiennego są tak od siebie różne, że najniższa pośród nich stoi niżej niż najwyższa z ras świata zwierzęcego; Wszystkimi środkami należy konserwować i kultywować żywotność rasy i czystość krwi. Wszystko to, co prowadzi do osiągnięcia tego celu, jest samo przez się uczciwe i dozwolone; To z krwi, siedliska charakteru rasy, pochodzą wszystkie wartości intelektualne i moralne człowieka jako z najważniejszego źródła; Religia jest poddana prawom rasy i winna być do niego dostosowana; Pierwszym źródłem i najważniejszą regułą całego ładu prawnego jest instynkt rasowy; Ludzie istnieją tylko i wyłącznie dla państwa. To wszystko, co człowiek posiada na mocy prawa, pochodzi wyłącznie dzięki zgodzie państwa” [Lecomte 2010, 61].

W maju 1938 r. przybyła do Włoch z III Rzeszy specjalna grupa doradców, wybranych przez Adolfa Hitlera. Doradcy mieli pomóc włoskiej partii faszystowskiej sformułować treść ustaw rasowych, konstruowanych na wzór Norymberskich Ustaw Rasowych [Paxton 2005, 204]. Pojęcie Norymberskich Ustaw Rasowych (*Die Nürnberger Gesetze*) uchwalonych przez Reichstag zebrany w Norymberdze 15 września 1935 r. na „partyjnym kongresie wolności” (*Parteitag der Freiheit*) [Krasuski 1969, 376] łączy w sobie trzy akty normatywne: ustawę o obywatelstwie Rzeszy⁶, ustawę o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiego honoru⁷ oraz ustawę o barwach i fladze Rzeszy⁸ [Górnicki 1993, 45]. Zgodnie z ustawą o obywatelstwie Rzeszy, jej obywatelem był tylko „obywatel krwi niemieckiej i pokrewnej, który swym zachowaniem dowodzi, że jest skłonny i nadaje się do wiernego służenia Narodowi Niemieckiemu i Rzeszy Niemieckiej” [Osęka 2010, 77]. Praw politycznych pozbawieni zostali nie tylko Żydzi, ale i wszyscy inni mieszkańcy Rzeszy, którym władze postawiłyby zarzut nielojalności. Ustawa ta wprowadzała podział na „obywateli Rzeszy” i osoby „przynależące do państwa” [Krasuski 1969, 376]. Ustawa o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiego honoru natomiast zakazywała nie tylko małżeństw, ale również stosunków płciowych między Żydami a Niemcami, dodatkowo przewidywała

⁶ Ustawa z dnia 15 września 1935 r. o obywatelstwie Rzeszy (*Reichsbürgergesetz*) RGBl. I, s. 1146.

⁷ Ustawa z dnia 15 września 1935 r. o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiego honoru (*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*) RGBl. I, s. 1146.

⁸ Ustawa z dnia 15 września 1935 r. o barwach i fladze Rzeszy (*Reichsflaggengesetz*) RGBl. I, s. 1145.

zakaz wywieszania flagi niemieckiej przez Żydów [Krasuski 1969, 376]. Trzecia z analizowanych ustaw, choć nie miała charakteru rasowego, podkreślała wagę dwóch wcześniejszych – swastyka, czyli symbol NSDAP – miał być odtąd oficjalną flagą III Rzeszy [Osęka 2010, 78]. Treść postanowień Norymberskich Ustaw Rasowych sformułowano lakonicznie i bardzo ogólnie, ich doprecyzowania dokonano dopiero w przepisach wykonawczych [Krasuski 1969, 376].

Na skutek rosnącej listy form prześladowań, wielu Żydów emigrowało z Niemiec, nie wszystkich jednak było na to stać. Bojkotowani i szykanowani przedsiębiorcy żydowscy za bezcen wyprzedawali swe majątki, aby uzyskać środki na wyjazd za granicę. Tą metodą stopniowo „aryzowano” gospodarkę, z której zarówno Rzesza, jak i niemieccy nabywcy żydowskich przedsiębiorstw czerpali znaczące korzyści [Krasuski 1969, 376]. „O ile do września 1935 roku rozmaite antysemityczne szykany wynikały z nadgorliwości lokalnych władz lub mściwości przełożonych, kolegów z pracy czy sąsiadów, po Ustawach Norymberskich nabrały charakteru obligatoryjnego” [Osęka 2010, 79]. Stały się one usankcjonowaniem antysemityzmu, jako doktryny prawnej III Rzeszy. Wprowadzenie w życie Norymberskich Ustaw Rasowych, stało się dla Piusa XI ostatecznym impulsem do oficjalnego potępienia nazizmu w tekście *Mit brennender Sorge* [Hesemann 2010, 123]. Jednakże wobec nieuchronnej perspektywy wprowadzenia – wzorowanego na niemieckim – prawa rasowego we Włoszech, 22 czerwca 1938 r., Pius XI wydał także polecenie rozpoczęcia prac nad projektem encykliki *stricte* antyrasistowskiej. Prace nad projektem, a także on sam, otoczone zostały najwyższą tajemnicą i z obawy przed inwigilacją Mussoliniego, prowadzone były w Paryżu. Sam papież w tym czasie w ciągu dwóch zaledwie lipcowych tygodni 1938 r. aż trzykrotnie oficjalnie i jednoznacznie piętnował rasizm.

2. PIUS XI W OBRONIE ŻYDÓW

Po raz pierwszy, Ojciec Święty potępił rasizm w reakcji na tzw. manifest obrony rasy, opublikowany 14 lipca 1938 r. przez przedstawicieli świata uniwersyteckiego [Cassata 2008, 24]. Dokument ten zawierał dziesięć punktów prezentujących faszystowską wizję rasizmu, m.in. ogłaszający, iż odtąd istnieje czysta rasa włoska pochodzenia aryjskiego, której nie można modyfikować zawierając mieszane „rasowo” małżeństwa, a w szczególności

małżeństwa włosko-żydowskie [Cassata 2008, 24]. W czasie audyencji udzielonej 15 lipca kapitule generalnej sióstr Notre-Dame-du-Cénacle, Pius XI ostro sprzeciwił się tej formie apostazji niemającej nic wspólnego z wiarą chrześcijańską [Cassata 2008, 24]. Tydzień później, 21 lipca 1938 r., w przemówieniu do stu pięćdziesięciu duszpasterzy włoskiej młodzieży przynależącej do Akcji Katolickiej, po raz kolejny uderzył w rasizm, przeciwstawiając mu „powszechność” rasy ludzkiej w rozumieniu chrześcijańskim [Lecomte 2010, 62]. W przeddzień urodzin Duce, 28 lipca, w długiej przemowie skierowanej do członków Propaganda Fide stwierdził: „Katolicki znaczy powszechny, nierasistowski i nienacjonalistyczny! (...) Rodzaj ludzki, cały rodzaj ludzki jest jedną wielką, powszechną ludzką rasą! Pytamy, dlaczego przez nieszczęsne naśladownictwo Włochy musiały wziąć przykład z Niemiec? (...) Rzeczywistość ludzka i godność ludzka wymagają jednej, wielkiej rodziny, rodzaju ludzkiego, rasy ludzkiej (...) Dopiero w niej występują wielorakie zróżnicowania. (...) Taka jest odpowiedź Kościoła!” [Lecomte 2010, 62].

W 1936 r. Włochy związały się trwale z III Rzeszą mocą zawartych 23 października w Berlinie umów ustalających wspólną politykę obu krajów. Dnia 1 listopada Benito Mussolini nazwał powstałe przymierze „osią” [Gierowski 1986, 609]. Wzorem niemieckim pozycja faszystów we Włoszech sukcesywnie się wzmacniała, kreując go na jedyny czynnik organizujący życie polityczne. W swej pierwotnej wersji faszyzm włoski nie był ideologią rasistowską, toteż przyjęcie przez Włochy w 1938 r. prymitywnego rasizmu wzorowanego na hitlerowskim, postrzegane było już wtedy przez poważną część społeczeństwa włoskiego jako akt wysoce hańbiący [Gierowski 1986, 610]. To właśnie w 1938 r. pojawiły się teorie, iż od czasów Longobardów wśród Włochów przeważa element nordycki i że należy dołożyć wszelkich starań, aby zabezpieczyć włoską czystość rasową. Mimo, iż w rzeczywistości były to tezy całkowicie sprzeczne zarówno z faktami historycznymi, jak i włoską tradycją, a liczba zamieszkujących Włochy Żydów, razem z uchodźcami z Niemiec, nie przekraczała 60 tys., Półwysep Apeniński pogrążył się w antysemickiej kampanii [Gierowski 1986, 609].

Wkrótce po ogłoszeniu wspomnianego manifestu obrony rasy wprowadzono w życie szereg aktów normatywnych odnoszących się do kwestii rasowych zwanych Faszystowskimi Ustawami Rasowymi (*Leggi razziali fasciste*) [Gierowski 1986, 609]. Do najważniejszych z nich należą: dekret

o środkach ochrony rasy w szkole⁹, dekret o wydaleniu Żydów z terytorium Włoch¹⁰ (dekret dotyczył Żydów zamieszkujących Włochy od 1919 r.) [Gierowski 1986, 609], dekret o utworzeniu szkół podstawowych dla dzieci rasy żydowskiej¹¹, dekret o rasie włoskiej¹², dekret o zawodach wykonywanych przez obywateli rasy żydowskiej, czy ustawa o testamentach i nazwiskach osób należących do rasy żydowskiej¹³. Na mocy wymienionych aktów normatywnych Żydom zabroniono m.in. zawierania małżeństw mieszanych, służby w wojsku, przynależności do partii, pracy w administracji czy na uniwersytetach. Żydzi nie mogli również posiadać więcej niż 50 ha ziemi. Pius XI zareagował na pierwszy z włoskich dekretów rasowych już 6 września 1938 r., przyjmując w Rzymie belgijskich pielgrzymów. Pątnicy przynieśli papieżowi w darze starodawny mszał. Pius XI kartkując go, zatrzymał się przy fragmencie mówiącym o ofierze Abrahama. Najpierw odczytał go głośno, a zaraz potem skomentował – jak podają ówczesne źródła – płacząc. „Przez Chrystusa i w Chrystusie jesteśmy duchowym potomstwem Abrahama. Antysemityzm (...) jest to ruch antypatyczny, ruch, w którym nam, chrześcijanom, nie wolno brać żadnego udziału. Nie, chrześcijanie nie mogą uczestniczyć w antysemityzmie, który jest niedopuszczalny! Duchowo jesteśmy Semitami!” [Lecomte 2010, 63; Riccardi 2001, 81-82]. Przytoczony, spontaniczny komentarz stał się pierwszą, otwartą obroną Żydów wypowiedzianą ustami zwierzchnika Kościoła. Dzienniki włoskie solidarnie całkowicie go przemilczały, jednak na prośbę papieża, został on półoficjalnie przedrukowany na łamach „La Libre Belgique” z 14 września 1938 r.

W drugiej połowie września z Paryża do Rzymu przyjechał amerykański jezuita John LaFarge i na ręce generała swego zakonu, ojca Włodzimierza Ledóchowskiego, złożył gotowy projekt antyrasistowskiej encykliki z prośbą, by przekazał tekst papieżowi. Ksiądz LaFarge, absolwent uniwersytetu Harvarda, w latach trzydziestych minionego wieku był znanym i cenionym w Stanach Zjednoczonych specjalistą od zagadnień segregacjonizmu i rasizmu. W 1937 r. jego książkę o walce z dyskryminacją rasową w USA pt. „Interracial justice”, z dużym zainteresowaniem przeczytał Pius XI

⁹ R.D.L., 5.09.1938 r., n. 1390 – *Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola.*

¹⁰ R.D.L., 7.09.1938 r., n. 1381 – *Provvedimenti nei confronti degli ebrei stranieri.*

¹¹ R.D.L., 23.09.1938 r., n. 1630 – *Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica.*

¹² R.D.L., 17.11.1938 r., n. 1728 – *Provvedimenti per la razza italiana.*

¹³ Legge 13.07.1939 r., XVII, n. 1055 – *Disposizioni in materia testamentaria nonché sulla disciplina dei cognomi, nei confronti degli appartenenti alla razza ebraica.*

[Novak 1997, X04]. Kiedy w czerwcu 1938 r., przebywający przejazdem w Rzymie LaFarge, został przedstawiony papieżowi przez W. Ledóchowskiego, Pius XI, pozostający pod wrażeniem znajomości problematyki rasizmu LaFarge'a, nie zdradzając nikomu swych zamierzeń (nawet Ledóchowskiemu, któremu przecież LaFarge podlegał), postanowił zlecić mu przygotowanie projektu encykliki dotyczącej rasizmu i antysemityzmu. Na prywatnej audiencji w dniu 22 czerwca 1938 r. został pouczony, że prace nad projektem muszą przebiegać w nadzwyczajnej dyskrecji. LaFarge poinformowawszy o powierzonych sobie misji W. Ledóchowskiego, wraz z trzema jezuitami: Gustavem Desbuquois'em, Gustavem Gundlachem i Heinrichem Bachtem, aż do września pracował w Paryżu nad tekstem encykliki. Następnie wrócił do Rzymu i oddał generałowi jezuitów gotowy, sporządzony w trzech językach (łacinie, angielskim i francuskim) projekt z prośbą, aby ten przekazał go Piusowi XI, po czym wrócił do Stanów Zjednoczonych. Generał jednak zatrzymał szkic encykliki aż do 21 stycznia 1939 r., kiedy to Pius XI dowiedziawszy się z listu LaFarge'a, iż projekt został przez niego przekazany Ledóchowskiemu kilkanaście tygodni wcześniej, kategorycznie zażądał przedstawienia tekstu. Papież w chwili otrzymania szkicu *Humani generis unitas* był bardzo chory i z trudem przystąpił do jego lektury. Ponadto przygotowywał przemówienie oficjalnie potępiające rasizm i antysemityzm, które zamierzał wygłosić w dziesiątą rocznicę zawarcia Paktów Laterańskich (11 lutego 1939 r.) do wszystkich włoskich biskupów. Niestety, zmarł 10 lutego. W marcu J. LaFarge został zobowiązany przez przełożonego amerykańskich jezuitów do zachowania w tajemnicy zamiarów Piusa XI dotyczących ogłoszenia encykliki dotyczącej rasizmu i antysemityzmu. Mógł jednak zachować angielską i francuską wersję szkicu i w razie potrzeby wykorzystać je do publikacji związanej z tymi zagadnieniami bez ujawniania ich pochodzenia. W maju identyczne zezwolenie i zobowiązanie od swojego zakonnego zwierzchnika otrzymał G. Gundlach. Wspominali po latach, iż fakty te uzmysłowiły im, że projekt encykliki na zawsze pozostanie nieukończonym dokumentem [Suchecky and Passelecq 1998, 14].

John LaFarge aż do swej śmierci w 1963 r. nie wyjawiał nikomu, iż pracował nad projektem *Humani generis unitas*. W dniu jego śmierci jednak, jego nowojorski przyjaciel, jezuita, Walter Abbot, przypadkowo odnalazł wśród dokumentów LaFarge'a dwie kopie projektu encykliki sporządzone w języku angielskim i francuskim [Novak 1997, X04]. W niedługim czasie dokumenty zostały uwiecznione na mikrofilmach i złożone w archiwum

Seminarium Św. Ignacego Loyoli w Westchester County w stanie Nowy Jork, gdzie w 1967 r. natknął się na nie studiujący filozofię Thomas Breslin [Novak 1997, X04]. W 1969 r. kopie projektu wraz z innymi dokumentami LaFarge'a zostały przeniesione do Woodstock College na Manhattanie [Novak 1997, X04]. W 1972 r. Breslin o istnieniu intrygujących dokumentów poinformował redakcję czasopisma „National Catholic Reporter” z Kansas City w stanie Missouri, w efekcie czego w grudniu tego samego roku, na łamach wspomnianego pisma ukazał się pierwszy z serii artykułów poświęconych projektowi antyrasistowskiej encykliki Piusa XI. Publikacje bardzo szybko wzbudziły zainteresowanie innych amerykańskich mediów, a informacje o odkryciu projektu antyrasistowskiej encykliki Piusa XI, którą zaczęto nazywać odtąd w USA „ukrytą encykliką”, dotarły niebawem do Watykanu [Novak 1997, X04]. Odpowiedzią Stolicy Apostolskiej na amerykańskie doniesienia, był opublikowany 5 kwietnia 1973 r. na łamach watykańskiego dziennika „L'Osservatore Romano” artykuł autorstwa urzędnika archiwum watykańskiego, ojca Burkharda Schneidera. Tekst pt. „Una enciclica mancata” potwierdzał, iż latem 1938 r. z polecenia Piusa XI powstał projekt encykliki potępiającej rasizm i antysemityzm [Suchecky and Passelecq 1998, 10]. Artykuł odpowiadał także na pytanie o powód rzekomej zwłoki ojca Ledóchowskiego w przekazaniu projektu *Humani generis unitas* papieżowi: projekt wymagał rzetelnego dopracowania.

3. BADANIA NAD PROJEKTEM *HUMANI GENERIS UNITAS*

Kiedy Watykan oficjalnie potwierdził istnienie projektu *Humani generis unitas*, tematykę tę postanowili zbadać rzetelnie dwaj Belgowie: Georges Passelecq, benedyktyn zaangażowany w dialog z judaizmem oraz Bernard Sucecky, historyk o żydowskich korzeniach. Zwieńczeniem ich pracy stała się obszerna publikacja zatytułowana „L'encyclique cachée de Pie XI” [„Ukryta encyklika Piusa XI” – A.P.], która w 1998 r. ukazała się również w angielskim przekładzie [Suchecky and Passelecq 1998, 11]. Zawiera ona nie tylko tekst projektu encykliki czy obraz jej historycznego tła, ale także bogatą korespondencję powstałą przy pracy nad książką. Pierwszym pytaniem, na jakie odpowiadają autorzy publikacji jest pytanie o to, czy istniała rzeczywista potrzeba ogłaszania antyrasistowskiej encykliki? Zważywszy, że katolicy wydawali się być od zawsze przeniknięci świadomością

„jedności rodzaju ludzkiego”, którego pierwszym egzegetą był Apostoł Paweł z Tarsu głoszący, iż: „Nie ma już Żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie” (Ga 3,28)¹⁴. Jak piszą autorzy „Ukrytej encykliki Piusa XI”, idei jedności rodzaju ludzkiego, która od zawsze przyświecała chrześcijaństwu, niemal od początku towarzyszyła niestety swoista tradycja „antyżydowska”. Chrześcijaństwo, jako zorganizowany odłam judaizmu – judaizmu, który nie rozpoznał w Chrystusie oczekiwanego Mesjasza – od momentu zaistnienia, postrzegane było jako wyznanie opozycyjne do judaistycznego. Z czasem, wzajemna niechęć między chrześcijanami a Żydami, przekształciła się w nienawiść i właśnie ta ostatnia – w latach trzydziestych XX w. – zaowocowała u europejskich wyznawców Chrystusa obojętnością na antyżydowską politykę Adolfa Hitlera. Należy jednak wyraźnie podkreślić, iż rzeczona tradycja „antyżydowska”, której chrześcijaństwo wyzbywało się z dużym trudem i która objawiała się w formach antyjudaizmu teologicznego, kulturowego i socjologicznego [Lecomte 2010, 61] – w żadnym momencie dziejowym nie miała nic wspólnego z ideologicznym i biologicznym rasizmem. Antyjudaizm nigdy nie hołdował zasadom wyłączości rasowej. Ponadto tzw. chrześcijańska tradycja „antyżydowska” nie była też tożsama z antysemityzmem, który jako zjawisko pojawił się później i którego podstawy [Lecomte 2010, 61], miały charakter nie tylko ontologiczny, ale wręcz genetyczny. Tradycyjny antyjudaizm mógł stać się wprawdzie inspiracją dla nazizmu, jednak już nazistowski antysemityzm rasowy, nie miał z nim nic wspólnego. Nie mniej, wielu niemieckich chrześcijan uznało nazistowski antysemityzm o podłożu rasowym za naturalne rozwinięcie tradycyjnego antyjudaizmu, wierząc, iż nie stoi on w sprzeczności z Ewangelią. Podobnie zresztą, jak uwiedzeni faszyzmem chrześcijanie zamieszkujący inne państwa Europy i reszty świata.

Kolejnym problemem, który wiązał się z projektem *Humani generis unitas*, a który próbowali rozwikłać autorzy omawianej publikacji, była wspomniana wcześniej kwestia przetrzymywania szkicu dokumentu przez W. Ledóchowskiego. Dnia 8 października 1938 r., a więc wkrótce po otrzymaniu projektu od LaFarge’a, Ledóchowski przekazał skróconą wersję encykliki ojcu Enrico Rossi’emu, związanemu z redakcją renomowanego włoskiego czasopisma jezuitów „La Civiltà Cattolica”, do zaopiniowania [Le-

¹⁴ Biblia Tysiąclecia, Pallottinum, Warszawa 2002.

comte 2010, 65]. Po wstępnej lekturze oceniono, iż projekt wymagał dopracowania, zwłaszcza w tych częściach, które odnosiły się do antysemityzmu. Konieczność dokonania poprawek potwierdził jeden z badaczy historii projektu encykliki i autor kilku publikacji dotyczących rzeczzonego tekstu [Suchecki and Passelecq 1998, 15], holenderski jezuita Johan Hille. W latach 80. minionego wieku, przeanalizował on kopię anglojęzycznej wersji szkicu *Humani generis unitas* i stwierdził, iż te rozdziały projektu, które bezpośrednio dotyczą zarówno judaizmu, jak i narodu żydowskiego, ze współczesnego punktu widzenia brzmią wręcz „antyżydowsko” [Nota 1989, 75-78]. „Przeczytałem część dotyczącą zagadnienia jedności rasy ludzkiej i stwierdziłem, że jest bardzo dobra (...). Część poświęcona zagadnieniom rasizmu w ogólności, była wspianiała. Jednak część dotycząca antysemityzmu i Żydów wydawała się przy dwóch wcześniejszych tak przeciwna, że aż godna ubolewania” [Suchecki and Passelecq 1998, 15]. Według Noty te partie projektu, które odnosiły się do kwestii żydowskich nawiązując zbyt mocno do opisanego wcześniej tradycyjnego antyjudaizmu, broniąc Żydów, paradoksalnie, jednocześnie ich atakowały. Obrazem powyższych sprzeczności było zestawienie dwóch następujących po sobie rozdziałów projektu encykliki. W pierwszym z nich, zatytułowanym „Zastrzeżenia Kościoła” (Projekt 142-143), przestrzega się chrześcijan przed nadmierną zażyłością ze społecznością żydowską, gdyż ta mogłaby z czasem skutkować przejściem przez członków Kościoła standardów życia wyznawców judaizmu i odejścia od wiary katolickiej. Warto zauważyć, że w ostrzeżeniach tych nie obawiano się używać dosadnych sformułowań. Stwierdzano na przykład, iż choć Kościół zawsze żywił żarliwe nadzieje na ostateczne zbawienie Żydów w przyszłości, to jednak wiara ta, nie czyniła go nigdy ślepym na duchowe niebezpieczeństwa, na które mógłby narażać chrześcijańskie dusze kontakt z wyznawcami judaizmu, oraz, że Kościół nie przestał nigdy być świadom potrzeby ochrony swoich dzieci przed – i tu jedno ze wspomnianych dosadnych określeń – „duchową zarazą” (Projekt 142-143). Dodano przy tym, że potrzeba tej ochrony nie zmniejszyła się w czasach, w których projekt encykliki powstawał. „Dopóki niewiara Żydów będzie się utrzymywać, dopóty czynna w nich będzie wrogość wobec religii chrześcijańskiej, w związku z czym Kościół musi dołożyć wszelkich starań by konsekwencje owej niewiary i wrogości nie zrujnowały wiary i moralności jego członków” (Projekt 142). Zwrócono również uwagę na fakt, iż Kościół nigdy nie zawiódł swych dzieci w kwestii ostrzegania ich przeciw na-

uczaniu Żydów, w sytuacjach, gdy to nauczanie skierowane było przeciw wierze chrześcijańskiej.

Przytoczone – i z dzisiejszego punktu widzenia, brzmiące dość wrogo w stosunku do wyznawców judaizmu – wypowiedzi autorów projektu wieńczą jednak słowa jednoznacznie wymierzone w antysemityzm. W punkcie 143 twórcy szkicu wyjaśniają, iż ochrona chrześcijan przed wpływami żydowskimi, o której mowa w punktach wcześniejszych, dotyczy wyłącznie sfery doktryn religijnych obu wyznań i absolutnie nie może być rozumiana jako wyraz do wrogości chrześcijan wobec Żydów jako narodu, a tym bardziej jako ludzi. Postawa taka byłaby całkowicie sprzeczna z ideą jedności rodzaju ludzkiego. Kolejny rozdział szkicu, skądinąd najistotniejszy z punktu widzenia niniejszych rozważań, zatytułowany „Potępienie antysemityzmu” (Projekt 144), mimo, iż piętnuje nazistowskie i faszystowskie represje wymierzone w Żydów, nie pozwala zapomnieć o ich duchowej ułomności. „O tym, że metody prześladowcze skierowane przeciw Żydom są całkowicie sprzeczne z prawdziwym duchem Kościoła Katolickiego stanowi dekret Kongregacji Świętego Oficjum z 25 marca 1928 roku (...). Kościół Katolicki zwyczajowo modli się za Żydom, którzy byli posiadaczami Boskiego objawienia aż do czasów Chrystusa, pomimo ich duchowej ślepoty. Wiedziona Chrystusową miłością Stolica Apostolska pragnie chronić ten lud przed niesprawiedliwymi uciskami, przypominając, że wszelka zawiść i zazdrość między narodami musi być odrzucona, a zwłaszcza ten rodzaj nienawiści, który powszechnie określany jest mianem antysemityzmu” (Projekt 144). Projekt *Humani generis unitas* zawiera jeszcze jeden bardzo istotny fragment. Jest nim rozdział pt. „Odpowiedź Kościoła na antysemityzm”. „Na to wyzwanie [antysemityzmu – A.P.] odpowiedź Kościoła jest jednoznaczna i niezmienna. Odpowiedź, która określona jest nie przez politykę ziemską, ale przez wierność prawdom oddanym pod jego opiekę przez jego Boskiego Ojca i zachowanym w nieskazitelnej czystości w jego łonie dzięki pomocy Ducha Świętego. (...) Prawdy te nie dotyczą zwycięstw politycznych i triumfów, nie mają związku z państwami i politykami, nie dotyczą też problemów Żydów, które należą do czysto świeckiej sfery. Świadomy różnorodnych problemów Żydów zamieszkujących różne kraje, Kościół, pozostawia ich rozwiązanie władzom tych państw. Nalega on jednak by problemy te były rozwiązywane zgodnie z zasadami sprawiedliwości i miłości” (Projekt 148). Lekturze tej części projektu encykliki, która odnosi się do antysemityzmu, towarzyszy poczucie niedomiaru treści, które go piętnują.

Dziś można tylko spekulować, czy dysproporcja między nielicznymi wypowiedziami potępiającymi antysemityzm, a licznymi, które odnoszą się do zagadnień różnic religijnych między chrześcijanami a Żydami, jest konsekwencją niedopracowania szkicu, czy też wynika z faktu, iż w 1938 r. autorzy projektu nie byli w stanie przewidzieć skali nadchodzącej kulminacji antyżydowskich represji. Punkty 145 i 146 Projektu, które poświęcono prześladowaniom grup społecznych jako takich i ich skutkom, pozwalają domniemywać, iż na rok przed wybuchem II wojny światowej, w Kościele żywiono przekonanie, że prześladowania Żydów, nie wyjdą poza granice znane historii wyrosłej w kulturze chrześcijańskiej Europy. W obu wspomnianych punktach podkreślano głównie to, iż prześladowania jakichkolwiek grup społecznych często obracają się przeciw prześladowcom generując kolejne konflikty. Okoliczność ta wskazana została, jako główny argument wymierzony w ideę represji.

UWAGI KOŃCOWE

„Dziękujemy Bogu, że ten projekt pozostał tylko projektem!” [Suchecki and Passelecq 1998, 15] – stwierdził cytowany wcześniej jezuita Johannes Hille Nota, choć nie należy zapominać, że duchowny, oceniał treść szkicu z perspektywy współczesnej. W 1938 r. nikt nie był świadomy, że wkrótce stanie się faktem bezprecedensowe w dziejach cywilizacji ludobójstwo, które w najbardziej bestialski sposób dotknie Żydów. Nikt też nie przewidywał rewolucyjnych wprost zmian, jakie nastąpią w dialogu chrześcijaństwa z judaizmem w konsekwencji Soboru Watykańskiego II. Dzisiejszym, posoborowym chrześcijanom, trudno wyobrazić sobie, że Kościół Katolicki na chwilę przed wybuchem II wojny światowej mógł podchodzić do judaizmu z tak dużą ostrożnością, czy wręcz rezerwą. Klimat tamtej epoki dobrze ilustruje w tym zakresie, fragment napisanego w 1939 r. testamentu E. Stein, która nawróciła się z judaizmu na chrześcijaństwo. Napisała, iż przyjmie śmierć, jaką jej Bóg przeznaczył, a jaką prawdopodobnie przewidywała, „w duchu ekspiacji za niewiarę ludu żydowskiego” [Turnau 2003, 23]. Wiele faktów wskazuje jednak na to, że projekt *Humani generis unitas* nie osiągnął statusu encykliki, gdyż należało go w drodze dalszych prac nad jego treścią, uczynić bardziej otwartym na judaizm, a choroba i śmierć Piusa XI przerwała całą procedurę.

BIBLIOGRAFIA

Biblia Tysiąclecia, Pallottinum, Warszawa 2002.

Źródła prawa kościelnego

- Pius PP. XI, Lettera encyclica ad venerabili fratelli patriarchi, primati, arcivescovi, vescovi e altri ordinari aventi pace e comunione con la Sede Apostolica: per la Azione Cattolica Non abbiamo bisogno (29.06.1931), AAS 23 (1931), s. 285-312; tekst polski w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/non_abbiamo_29061931.html [dostęp: 11.04.2016].
- Pius PP. XI, Litterae encyclicae ad venerabiles fratres patriarchas, primates, archiepiscopos, episcopos, aliosque locorum ordinarios pacem et communionem cum Apostolica Sede habentes: de comunismo atheo Divini Redemptoris (19.03.1937), AAS 29 (1937), s. 65-106; tekst polski w: Pius XI, Divini Redemptoris (O bezbożnym komunizmie), Wydawnictwo Te Deum, Warszawa 2002.
- Pius PP. XI, Litterae encyclicae an die Ehrwürdigen Brüder Erzbischöfe und Bischöfe Deutschlands und die anderen Oberhirten die in Frieden und Gemeinschaft mit dem apostolischen Stuhle leben: über die Lage der katholischen Kirche im deutschen Reich Mit brennender Sorge (14.03.1937), AAS 29 (1937), s. 145-67; tekst polski w: Pius XI, Mit brennender Sorge (O położeniu Kościoła w III Rzeszy), Wydawnictwo Te Deum, Warszawa 2002.
- Pius XI, Projekt encykliki Humani generis unitas; tekst angielski w: The Hidden Encyclical of Pius XI, B. Suchecky, G. Passelecq, Mariner Books, Boston 1998.

Źródła prawa państwowego

- Ustawa z dnia 15 września 1935 r. o barwach i fladze Rzeszy (Reichsflaggengesetz), RGBl. I, s. 1145.
- Ustawa z dnia 15 września 1935 r. o obywatelstwie Rzeszy (Reichsbürgergesetz), RGBl. I, s. 1146.
- Ustawa z dnia 15 września 1935 r. o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiego honoru (Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre), RGBl. I, s. 1146-1147.
- Ustawa z dnia 5 września 1938 r. o ochronie rasy w szkole (Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola), R.D.L., 5.09.1938 r., n. 1390.
- Ustawa z dnia 7 września 1938 r. o środkach zapobiegawczych dotyczących Żydów cudzoziemców (Provvedimenti nei confronti degli ebrei stranieri), R.D.L., 7.09.1938 r., n. 1381.
- Ustawa z dnia 23 września 1938 r. o utworzeniu szkół podstawowych dla dzieci żydowskich (Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica), R.D.L., 23.09.1938 r., n. 1630.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1938 r. o ochronie rasy włoskiej (Provvedimenti per la razza italiana), R.D.L., 17.11.1938 r., n. 1728.
- Ustawa z dnia 13 lipca 1939 r. o testamentach i nazwiskach osób należących do rasy żydowskiej (Disposizioni in materia testamentaria nonché sulla disciplina

dei cognomi, nei confronti degli appartenenti alla razza ebraica), R.D.L., 13.07.1939 r., XVII, n. 1055.

Literatura

- Cassata, Francesco. 2008. *La difesa della razza*. Torino: Einaudi.
- De Cesaris, Valerio. 2011. "Le reazioni della Chiesa cattolica all'antisemitismo fascista." *Annali della Fondazione Ugo la Malfa* 26:151-62.
- Deschner, Karlheinz. 2006. *Polityka papieska XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Uraeus.
- Gierowski, Józef A. 1986. *Historia Włoch*. Wrocław: Ossolineum.
- Górnicki, Leonard. 1993. *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski Międzywojennej (1933-1939)*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo AS.
- Grzybowski, Konstanty, i Barbara Sobolewska. 1971. *Doktryna polityczna i społeczna papieżstwa (1789-1968)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hesemann, Michael. 2010. *Pius XII wobec Hitlera*. Kraków: Wydawnictwo Salwator.
- Krasuski, Jerzy. 1969. *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871-1945*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- LaFarge, John. 1937. *Interracial justice. A Study of the Catholic Doctrine of Race Relations*. North Stratford: Ayer Co Publisher.
- Lecomte, Bernard. 2010. *Tajemnice Watykanu*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Miller, Frederic P., and Agnes F. Vandome. 2010. *Terrible triangle: Pope Pius XI, Conspiracy of Silence (Church Persecutions), Holy See – Soviet Union Relation, Pope Pius XI and Spain, Divini Redemptoris*. New York: Alphascript Publishing.
- Nota, Johannes H. 1989. „Edyta Stein a projekt encykliki przeciwko rasizmowi i antysemityzmowi.” *Znak-idee* 1:65-79.
- Novak, Michael. 1997. "Papal white papers." *The Washington Post*, October 19:X04.
- Oseka, Piotr. 2010. „Zaczęło się od Ustaw Norymberskich. Początek końca.” *Polityka*, nr 2773:76-79.
- Paxton, Robert O. 2005. *Anatomia faszyzmu*. Poznań: Wydawnictwo Rebis.
- Riccardi, Andrea. 2001. *Stulecie męczenników. Świadkowie wiary XX wieku*. Warszawa: Klub dla Ciebie.
- Schneider, Burkhard. 1973. "Una enciclica mancata." *L'Osservatore Romano*, April 5:5.
- Suchecky, Bernard, and Georges Passelecq. 1995. *L'encyclique cachée de Pie XI*. Paris: La Decouverte.
- Suchecky, Bernard, and Georges Passelecq. 1998. *The Hidden Encyclical of Pius XI*. Boston: Mariner Books.
- Turnau, Jan. 2003. „Encyklika nienarodzona.” *Gazeta Wyborcza*, nr 185:23.

***Humani generis unitas* – projekt antyrasistowskiej encykliki Piusa XI**

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony projektowi antyrasistowskiej i wymierzonej w antysemityzm encykliki Piusa XI z 1938 r. *Humani generis unitas*. Tekst przedstawia kulisy powstawania projektu, stosunek Piusa XI do nazistowskich i faszystowskich represji wobec Żydów, a także jest próbą odpowiedzi na pytanie, dlaczego tytułowy szkic nie zyskał nigdy statusu encykliki.

Słowa kluczowe: projekt, encyklika, antyrasistowska, Pius XI

***Humani generis unitas* – a Draft of Anti-racist Encyclical by Pope Pius XI**

Summary

The article tells about a draft for an encyclical planned by pope Pius XI in 1938, which was called *Humani generis unitas*. The draft text condemned anti-Semitism, racism and the persecution of Jews. The article presents history of this draft, tells about pope's relation to nazi and fascist persecution of Jews and tried answer why the draft never become the encyclical.

Key words: draft, encyclical, anti-racist, Pius XI

Information about Author: ALEKSANDRA POLEWSKA, J.C.L. – Ph.D. student, Faculty of Law and Administration of the Adam Mickiewicz University in Poznań; Al. Niepodległości 53, 61-714 Poznań, Poland; e-mail: aleksandrapolewska@wp.pl